

Ayurved Darpan Journal of Indian Medicine

An International Quarterly Publishing Peer Reviewed Journal

Review Article

IMPORTANCE OF SIKTHA TAILA IN MALAHAR KALPANA

Ashwini Mahajan¹, B. R. Kurkute^{2*}

P. G. Scholar¹, Professor and H.O.D.², Department of Rasashastra and Bhaishajya Kalpana
Pravara Medical Trusts, Ayurved College Shevgaon, Maharashtra, India.

* Corresponding Author: Dr. B. R. Kurkute, E-mail: balasaheb.kurkuteloni@gmail.com

Article Received on: 12/02/2018

Accepted on: 20/03/2018

सारांश :

मलहर कल्पनेत उपादान द्रव्य म्हणुन सिक्थ तैलाचा उल्लेख ग्रन्थात आहे. परन्तु उपदान द्रव्यान्बरोबर औषधि गुणधर्माच्या दृष्टिने चिकित्सेकरिता हि त्याचा उपयोग बाह्यचिकित्सेत होत असल्याचे दिसुन येते. सिक्थ तैल हे उत्कृष्ट स्वरूपाचे उपादान द्रव्य व मलहर कल्पनेतील त्याची उपलब्धि हे एक आयुर्वेदाचे महत्वाचे योगदान म्हणता येईल. त्या सन्दर्भात ग्रन्थोक्त वर्णन प्रस्तुत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

KEY WORDS: मलहर, सिक्थ तैल, उपादान द्रव्य

INTRODUCTION:

१.सिक्थ तैल – मलहर कल्पनेत उपादान द्रव्य म्हणुन सिक्थ तैलाचा उल्लेख ग्रन्थात आहे. परन्तु उपदान द्रव्यान्बरोबर औषधि गुणधर्माच्या दृष्टिने चिकित्सेकरिता हि त्याचा उपयोग बाह्यचिकित्सेत होत असल्याचे दिसुन येते. त्या सन्दर्भात ग्रन्थोक्त वर्णन प्रस्तुत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भागैक विमल सिक्थ तैलन्तु रसभागिकम ।

आदाय वडग लिप्ताया स्थलिकाया निधापयेत ॥

पचेत्तावदवन्हौ यावत्सिक्थ द्रविभवेत ।

स्थालिकामथ यत्नेन धरण्याभवतारयेत ॥

सिक्थतैल समायोगात सिक्थतैल स्मृतम ॥

र. त. ४-५९, ६०, ६१

एक भाग विमल (शुद्ध) सिक्थ आणि तिल तैल ६ भाग घेउन लोह कढाईमध्ये अग्निवर तापवुन (मन्दाग्निवर) सिक्थ

द्रवित झाले कि कढाई अग्निवरुन उतरुन घेवुन चमच्याने अथवा पळिने घनिभुत होईपर्यन्त एकत्र घोटावे. दोन्ही एकजीव होवुन घट्ट झाले कि, त्याला सिक्थतैल असे म्हणतात.

पर्यायी नावे १. सिक्थ, मधुच्छिष्ट, मधुशेष, मथन, मध्वाधोर, मदनक, मधुशित, मदनकाच, मधुज, मधुसम्भव, मक्षिकामल, क्षौद्रय, पितराग, द्रावक या प्रमाणे सन्स्कृत पर्यायी नावे वर्णन केलेली दिसतात.

गुणधर्म – मृदु गुणयुक्त, अत्यन्त स्निग्ध, भुतग्रहनाशक व्रण रोपण करणारे, अस्थिसन्धानक, कुष्ठ, विसर्प, रक्त विकार दुर करणारे, मधुर कषाय रस, कन्डुनाशक, वातरक्ताशक, तसेच मधुर.

सिक्थक स्निग्धमधुर भुतघ्न भग्न सन्धिकृत ।

हन्ति विसर्प कन्डुवादिन व्रणरोपणमुत्तमम ।

भेदन पिच्छिल स्वादु कुष्ठवातास्रजिन्मृद ॥

सिक्थयोग – मधच्छिदादि घत – सि. यो. सं. पान नं. १२८. सु. सु. अ. १३ जिवन्त्यादि मलहर. सिद्धयोग

सिन्दुर कल्प – काळा मलम – सिद्ध यो. सं. पान नं १२५

3. तैलवर्ग –

तिलादि स्निग्ध वस्तुना स्नेहतैलमुदाहृतम् ।

तत्तु वातहर सर्व विशेषतिल सम्भवम् ॥

(सार्थ. भा. तैलवर्ग १ श्लोक)

तिळ आदि स्निग्ध वस्तुच्या स्नेहभावास मुनिलोग तैल म्हणतात.

सर्व प्रकारचे तैल – वातनाशक आहेत तथापि तिल तैल वाताचा नाश करणारे आहे.

गुणधर्म – तिल तैलाचे गुणधर्म

तिळ तैल गुरु स्थैर्यकर.....

सेकाभ्यगाव हेतु तिळ तैल प्रशस्यते ॥ श्लोक २ ते ७

तिळ तैल, गुरु स्थिर, बलकरक, वर्ण उत्तम करणारे, सारक, वृष्य, विशद, विकासी, रस विपाद मधुर, सुक्ष्म, सुरुवातिस तिक रस पश्चात कशाय रसयुक्त वात तथा कफनाशक उष्णविर्य, स्पर्शाने शीत, रसरक्तादीवर्धक, लेखन, रक्तपित्तकारक, मल्मुत्रबधक, गर्भाशयशोधक, अग्निदिपक, बुद्धिदायक, मेध्य व्यवायि, गुणयुक्त व्रन तथा मेह दुर करणारे, शीर, कर्ण सबधी शूल नाशक, शरिरात लघुता निर्माण करणारे, अभ्यगाने त्वचा, केश नेत्र याकरिता हितकर, मार; लागणे, कापले जाणे, तुटले जाणे, भाजले जाणे, जखम होणे, मुरगाळणे, अस्थिव्यग होणे, प्राण्यापासुन इजा होणे, पडल्याने मार लागणे, सुजने या करिता तिळाचा (तैल) उपयोग हितकर सांगितला आहे.

बस्तिकर्म, आहारात सस्कार, नस्य कर्ण, नेत्र यात उपयोगा करिता तसेच मर्दन, सेकने, वा अवगाहन करण्यासाठी तिळाचा तैल उत्तम आहे.

ननू बृहण लेखनयोः कथ समानाधिकरण्यामित्याह ।

रुक्षादि दृष्ट पवनः स्त्रोत्र संकोचयेत यरदाः रसो ।

सम्यगवहन काश्य कुर्या द्रक्तान्य वर्धनम् ।

तेषु प्रवेष्टु सरता सौक्ष्म्यस्निग्धत्व मार्द वै ।

तैल रस नेतु कृशाना तेल बृहनम् ।

व्यवायी तिक्ष्णौर्ण सरत्वे मेदस क्षयम् ।

शने प्रकुरुते तैल तेन लेखन मिरितम् ।

द्रुत पुरिषम बध्नाति स्खलि तत्पवर्त्ययेत ।

ग्राहक सारकेचापी तेन तैल मुदिरितम् ॥

(भा. नि. पुर्वखण्ड ८, ९, १०, ११ श्लोक)

येथे शंका येते की, परस्पर विरुद्ध धर्माचे बृहण तथा लेखन हे दोन्ही कर्म एकाच तिलाच्या तैलात एकत्र कसे असू शकतात. याचे विवेचन दिलेले आहे. रुक्षादि पदार्थाचे सेवन करण्याने जेव्हा आहारादि रसाचे चांगल्या पध्दतीने वहन होत नाही. त्याने रक्ताची वृद्धि व्यवस्थित होत नाही. परिणामी कृशता व्यक्त होऊ लागते. अशा वेळी तिळ तैल सन्कुचित स्त्रोतसामध्ये आपल्या सुक्ष्म, स्निग्ध, मृदु एवं सर या गुणांनी प्रवेशित होवून रसाचे यथागमन करण्यास समर्थ ठरते. त्यामुळे कृश लोकांकरिता बृहणीय कर्म संबोधले आहे.

आणि व्यवायी, विकासी, तिक्ष्ण, उष्ण रसगुणयुक्त याद्वारे मेदाचा हळूहळू क्षय करते. अतः त्याचे लेखन कार्य घडुन येते. आणि द्रव मलाला बाहेर काढते. क्रमाने ग्राहि तथा सारक म्हटले आहे. भाव प्रकाश निघण्टु पान ७७५.

पर्यायी नावे – तिल, तिली, तिळ

रासायनिक संघटन:-

तेलाची मात्रा ३७/५७

कर्बोहायड्रेट १४ ते २२%

प्रोटिन अधिक कर्बोहायड्रेट कमी असतात. आणि श्वेत मध्ये प्रोटिन अधिक असतात.

४. **गुण प्रयोग** – स्नेहन, अनुलोमिन, मुत्रजनन, वाजिक, आर्तवजनन, स्तन्यजनन, बल्य, व्रणशोधन, केशवर्धनीय आहे.

तिल तैल मल करोति केशान्मधुर तिक कषायमुष्णतीक्ष्णम् ।

बलकुत कफवातज तु खर्जुव्रणकन्दुतिहरच कन्तिदायी ॥

(रा. नि. क्षीरादिवर्ग १०९ श्लोक)

तिळतैल केश उत्तम करणारे, मधुर तिक्त कषाय, उष्ण तिक्थ बलकारक तथा कफवात खाज कन्दु, घाव, व्रण जखम यावर लाभदायी आहे.कातिदायी आहे.

नास्ति तैलात्पर किचीदौषध मारुतापहम ।

तैल सयोग सस्कारात्सर्वरोगपहम स्मृतमअ । (च.सु.२०)

तैलाप्रमाणे दुसरी कोणती वातनाशक औषधी नाही. द्रव्य सयोग वशात सस्कृत तैल सर्व रोगनाशक आहे.

५. बाह्य उपयोग - त्वचेला स्नेहन करण्यासाठी स्नायुना बलप्राप्त हेतु, शरिरावय शुष्क झल्यास मार्दवयुक्त आधि पृष्ठ करण्यास मालिस करतात.

गोक्षुरस्तील पर्णानी तुल्यश्च शिर इद्रलुप्त -

चाड मध्ये गोक्षुर तिलपुष्प समप्रमाणात मध आणि गोघृता बरोबर वाटुन लेप केला असता उपशय दिसतो. केश वर्धन होते.

६. सिक्थ तैल निर्माण-

१. सिक्थ तैल निर्माण प्रथम ।

सिक्थ मधु च्छिष्टमेकभागकम तिळ तैलश्च षडभाग ।

एका भाग - मेण

सहा भाग - तिळ तैल

२. भागैकविमलम . सिक्थ तैलन्तु शरभागिक ।

पुर्वोद्दिष्ट विधानेन पतेद्रस विशारदः ।

जायते नवनिताभ यामदर्व्या प्रचलीत ।

रसज्ञःकीर्तित मिद सिक्थ तैल द्वितियक ॥

(र. त. ६/६२-६३)

उपरोक्त २ प्रकार सिक्थ तैल निर्माणाचे ग्रथामधे आढळतात. त्याचे स्पष्टीकरण ही पुढिलप्रमाणे आढळून येते.

आद्य तु शीत समय ग्रिश्मतौ तु द्वितियकः ।

सिक्थ तैल मलहर प्रयोगेषू नियोजयेत ।

अत्राद्य शिततौ योज्यम द्वितियच ग्रिश्मता

(र. त.४-६४)

सहा भाग तिळ तैल वापरून केलेले सिक्थ तैल शित ऋतुत व पाच भाग तिल तैल वापरून केलेले सिक्थ तैल उष्ण ऋतुत वापरावे.

साप्रत मलहम मध्ये व्यासलीन वापरतात तर आयुर्वेदात त्या करिता सिक्थ तैल उपयोगात आणले जाते.

सिक्थक तिल तैलश्च युक्त मान विमिश्रितम ।

विपक्व नवनिताभ सिक्थ तैल प्रकिर्तित. ॥ (र. त.२-३४)

सिक्थ आणि तिळ तैल योग्य मात्रेत एकत्र अग्निर पाचन करून नंतर थंड झाल्यावर नवनीत प्रमाणे जो पदार्थ तयार होतो. त्याला सिक्थ तैल म्हणतात.

घटक द्रव्ये - सिक्थ १ भाग, तिळ तैल ४ भाग.

उपकरणे - स्टेनलेस स्टील गन्ज, सांडशी, शोगडी, पळी, मोजमात्र, तराजु इ.

विधी - प्रथम सिक्थ याचे बारिक तुकडे करून घेतले. नंतर सर्व साहित्य स्वच्छ करून घेतले. पातेल्यात उपरोक्त प्रमाणात तिल तेल घेऊन ते पातेले शोगडीवर थेवले. अग्नी मद प्रमाणात ठेवला. तिळाचे तेल तापल्यावर त्यामध्ये मेनाचे बारिक - बारिक तुकडे टाकले. थोड्याच वेळात तेलात ते चागले विरघळल्या नंतर अग्नी बंद करून पातेले शोगडीवरून उतरून घेतले आणि साडशीच्या साहाय्याने एका हाताने पातेले पकडून दुसऱ्या हाताने पळिने मिश्रण ढवळण्यास सुरुवात केली. काही वेळानंतर चागले थंड झालावर द्रवीत तिळ तेल व मेण याना घन स्वरूप प्राप्त होऊ लागले.

पुर्ण घट्टपणा आल्यावर ढवळण्याचे बंद केले व ते वजन करून घेवून स्वच्छ बरणीत भरून ठेवले. हे सिक्थ तेल होय. सदर प्रक्रियेकरिता एक दिवसाचा अवधी पुष्कळ होतो.

रासायनिक पृथक्करणात सिक्थ तैलामध्ये परिक्षणात टोटल फ्रेटि मॅटर ९९.३ % एसीड व्हॅल्यु ४.७% या प्रमाणे आढळून आले.

सिक्थ तैल प्रामुख्याने उपादान द्रव्य म्हणून वापरले जाते शास्त्रात त्या सबधीचे पुष्कळ सदर्थ सापडतात.

परंतु चिकित्सेच्या दृष्टिने काही लक्षण समुच्चयावर हि एकट्या सिक्थ तैलाची कार्मुकता दिसून आली. त्याचे वर्णन पुढे देत आहे.

त्वचेवर थंडीच्या दिवसात रुक्षता वाढल्याने कंडू किंवा खाज येणे हि लक्षणे निर्माण होतात. त्वचा कोरडी दिसते. जर खाजवले त्या ठिकाणी पांढऱ्या रेषा दिसणे. त्वचेतून पांढऱ्या रंगाचा मल बाहेर पडणे. केवळ रुक्ष व शीत गुणांनी त्वचेवर असा परिणाम पहावयास मिळतो. अशा लक्षणामध्ये केवळ सिक्थ तैलच प्रतिसारणाकरिता दिले असता. त्वचेची रुक्षता कमी होवुन कोरडेपणा कमी झाला. स्निग्ध गुणामुळे त्वचा दिसण्यास ही चांगली. खाज, पांढरटपणा या सर्वच बाबी नाहिशा झाल्याचे दिसुन आले.

शेतकरि वर्ग अथवा पाण्यामध्ये काम करणारे लोक तसेच बुट वापरणारे ज्यानी मोजे वापरले आहेत. अशा काही व्यक्तींना हि पायाच्या बोटामध्ये चिखल्या सारखा प्रकार दिसुन येतो. असेही काही रुग्ण ज्यांना बरेच दिवसापासून हा त्रास होता. त्यांना ही सिक्थ तैलाचा वापर केला असता त्यांना त्याचा चांगला परिणाम झालेला पहावयास मिळाला.

सिक्थ म्हणजे मेण आणि तिळाचे तैल याचा गुणकर्माचा अभ्यास प्रथम आपण पाहीला आहे. त्या द्रव्यांना त्याची स्वतंत्र अशी कार्मुक्ता ग्रंथामध्ये पहायला मिळते. म्हणुन जरी स्वतंत्र उपादान द्रव्ये म्हणून सिक्थ तैलाचा मुख्य उपयोग तर आहेच. पण स्वतंत्र स्वरूपात औषधि द्रव्ये म्हणुन हि त्याची कार्मुक्ता पहायला मिळाली.

निष्कर्ष:

म्हणजेच उपादान द्रव्ये जे औषधि शरिरात शोषले जण्यास, औषधि द्रव्यांना त्वचेत पोहोचण्यास मदत करते त्याच बरोबर स्वतः हि औषधी म्हणुन चिकित्सेच्या दृष्टिनेही उपयोगिता सिद्ध करते. असा दुहेरी लाभ फ़ायदा एकट्या उपादान द्रव्य स्वरूपातील सिक्थ तैलाने होत असल्याचे आपल्या लक्षात येते. आणि म्हणुन सिक्थ तैल हे उत्कृष्ट स्वरूपाचे उपादान द्रव्य व मलहर कल्पनेतील त्याची उपलब्धि हे एक आयुर्वेदाचे महत्वाचे योगदान म्हणता येईल.

Cite this article as:

Ashwini Mahajan, B. R. Kurkute, Malahara Kalpana, ADJIM 2018: 3(1), p. 43-46.